

Е. Е. ТЕР-СТЕПАНЯН. ІСТОРІЯ ВИНИКНЕННЯ І СТАНОВЛЕННЯ РЕЖИМУ НАЙБІЛЬШОГО СПРИЯННЯ У МІЖНАРОДНОМУ ПУБЛІЧНОМУ ПРАВІ

Стаття присвячена дослідженню історико-правових аспектів виникнення та становлення режиму найбільшого сприяння у міжнародному публічному праві від його появи до кінця XIX сторіччя, що на сучасному етапі є найбільш поширеним у міжнародних економічних відносинах.

Ключові слова: режим найбільшого сприяння, комерційні договори, міжнародні економічні відносини, взаємність, митні пільги.

Статья посвящена исследованию историко-правовых аспектов возникновения и становления режима наибольшего благоприятствования в международном публичном праве от его появления до конца XIX века, который на современном этапе является наиболее распространенным в международных экономических отношениях.

Ключевые слова: режим наибольшего благоприятствования, коммерческие договоры, международные экономические отношения, взаимность, таможенные льготы.

The article investigates the historical and legal aspects of the emergence and formation of preferential treatment in public international law from his appearance before the end of XIX century, which at present is most common in international economic relations.

Key words: the most favored nation treatment, commercial agreements, international economic relations, reciprocity, customs exemptions.

Актуальність даної статті визначається тим, що режим найбільшого сприяння є найбільш поширеним у сучасних міжнародних економічних відносинах. Проте до цього часу ми не маємо глибокого дослідження історії перших договорів, які закріпили застосування режиму найбільшого сприяння у міжнародному праві.

На жаль, історія становлення і виникнення режиму найбільшого сприяння вітчизняними вченими практично не досліджувалася. Окремі аспекти цього питання частково розкриті у роботах О.В. Буткевич¹, а також Г.С. Бувайлик², і С.А. Михеева³.

У зарубіжній доктрині міжнародного права це питання досліджено докладніше, зокрема, можна назвати праці таких авторів як, М.М. Богуславський⁴, Ф.А. Брокгауз і І.А. Ефрон⁵, Я. Броунлі⁶, О.Д. Кузнецова і І.Н. Шапкін⁷, Т.М. Тімошина⁸, Г. Шварценбергер⁹, В.М. Шумілов¹⁰ та інші.

Історія виникнення і становлення режиму найбільшого сприяння пов'язується з історією торговельних або, як їх ще називають, комерційних договорів (або трактатів). Проте на початковому етапі розвитку міжнародного права (від найдавніших часів до Вестфальського мирного конгресу) держави прагнули не до мирного співробітництва (в тому числі у торговельних відносинах), а до створення імперій, тобто до завоювання сусідніх територій. Саме тому держави підтримували лише ті відносини, що обслуговували їхні тимчасові зовнішньополітичні інтереси: організацію зовнішніх зносин, правила війни, порядок захоплення територій, ведення про це переговорів і закріплення їх результатів у договорах, правила вирішення міждержавних суперечок тощо¹¹.

Лише в епоху середньовіччя починають з'являтися торговельні договори, які

містять окремі аспекти режиму найбільшого сприяння. Зокрема, йдеться про договори, в яких сторони намагались отримати на свою користь монополію торгівлі або виключні торговельні привілеї на чужій території. Нерідко такі привілеї надавалися цілим народам, містам, корпораціям, компаніям і навіть окремим особам. Найбільше таких договорів було укладено торговцями ганзейських міст. Привілеями були і капітуляції, що укладалися міськими республіками середніх віків (Венеція, Генуя та інші) з мусульманськими правителями Сходу.

Особливістю зазначених договорів був їх односторонній характер. Відкриття Америки і морського шляху в Індію, конкуренція між європейськими державами у світовій торгівлі призвели до того, що укладення таких договорів стає просто непрактичним.

Від XVI ст. починають з'являтися договори, в яких одна держава починає отримувати певні поступки або привілеї у межах іншої держави в обмін на такі самі привілеї на своїй території (тобто укладені на основі *взаємності*). Один із перших відомих договорів нового типу – договір 1535 р. між французьким королем Франциском I і турецьким султаном Сулейманом II, в якому закріплюється такий пункт: «Турки в країні короля платять ті самі податки, що й французи, а французи в країні великого султана – ті самі податки, що й турки»¹².

Приблизно у цей же час режим найбільшого сприяння починає зароджуватися і на теренах Московської держави. У 1553 р. англійська торговельна компанія спорядила в Китай через Льодовитий океан експедицію, частина якої загинула, а частина на чолі з Річардом Ченслором прибула до гирла Північної Двіни і дісталася Москви, де була милостиво прийнята царем Іоанном IV (Грозним). Через два роки Річард Ченслор прибув уже як посол англійського уряду і уклав договір про безмитну торгівлю англійців у Росії, а в 1557 р. московський агент, Осип Непея, добився від Англії того ж самого для росіян¹³.

У XVII ст. з'являються нові ознаки режиму найбільшого сприяння. Тепер держава намагаються не стільки отримати певні переваги у торгівлі на чужій території, стільки до рівноправності на цій самій території у порівнянні з іншими державами, тобто до скасування чужих монополій і привілеїв. На основі піренейського мирного договору 1659 р. між Францією та Іспанією «піддані французького короля у всіх землях іспанської корони і піддані іспанського короля у Франції повинні мати становище найбільш сприятливої нації і не повинні сплачувати інших податків, окрім тих, які сплачують англійці і голландці».

З того часу принцип «найбільш сприятливої нації» (*la nation la plus favorisée*) почали включати у більшість торговельних договорів. Протягом XVIII ст. між європейськими державами було укладено 86 торговельних трактатів (без врахування трактатів про мореплавання і судноплавство). Найбільш відомим договором цього періоду є договір між Англією і Португалією 1703 р., який називають також за іменем англійського уповноваженого Метуена. На підставі цього договору Португалія дозволила ввезення англійських шерстяних виробів, який було заборонено у 1684 р. Натомість Англія була зобов'язана зменшити на 1/3 мито на португальські вина у порівнянні з митом на вина французького виробництва. Договір було укладено довічно, навіть не зважаючи на випадок війни між сторонами, – і дійсно, цей договір зберігав силу до 1830 р., коли Англія від нього відмовилась.

Слід зазначити, що у XVIII ст. Росія також відмовляється від тих принципів у

торговельних відносинах з іноземцями, яких вона дотримувалася у московський період (а саме від надання переваг у торгівлі окремим націям). У 1785 р. Росія укладає торговельний договір з Австрією, в якому були закріплені «основні принципи» торгівлі, попередньо сформульовані, за вказівкою Катерини II, Комісією про комерцію під головуванням графа Воронцова. До таких принципів відносились: повна взаємність і скасування привілеїв будь-якої іноземної нації; покровительство судноплавству власних підданих; автономний, тобто не обтяжений міжнародними зобов'язаннями митний тариф; покровительство транзитній торгівлі по всій імперії; торгівля по Чорному морю лише на судах під російським прапором; свобода морів.

До кінця XVIII ст. числені торговельні договори звільнили торгівлю від значної частини зовнішніх, поліцейських обмежень, і до неї на більш менш однакових умовах могли допускатися як власні піддані, так і піддані іноземних держав. У цей час у торговельних договорах головне місце почали займати митні пільги для довірливих держав¹⁴.

У XIX ст. з очевидністю проявився взаємозв'язок і взаємозалежність режиму найбільшого сприяння та економіки. Найбільш відомий торговельний договір, який вплинув на формування режиму найбільшого сприяння, було укладено 23 січня 1860 року між Англією і Францією – країнами, які посідали відповідно перше і друге місце серед економічно розвинутих країн того часу¹⁵. Договір більш відомий як Договір Кобдена-Шевальє – за іменами уповноважених осіб. Річард Кобден* представляв англійську сторону на переговорах, а французьку сторону представляв Мішель Шевальє**.

Як бачимо, обидва уповноважені представники були прихильниками політики вільної торгівлі (фрїтейдерами). Економічна програма фрїтрейдерів концентровано виражалася у таких принципах: «свобода торгівлі», «свобода конкуренції», «виробляти більше, дешевше і з мінімальними витратами». Ніщо не повинно обмежувати, на переконання фрїтрейдерів, «нормального» збагачення буржуазії¹⁶.

Слід зазначити, що Річард Кобден і Мішель Шевальє не випадково мали одні й ті самі економічні погляди. Річард Кобден належав до учнів Адама Сміта і став засновником т. зв. манчестерської школи в економії. А Мішель Шевальє починав як прихильник сенсімонізму¹⁷, проте згодом став учнем Жана Батїста Сея, економічна школа якого також будувалася на роботах Адама Сміта¹⁸.

Цікаво дослідити, чому саме ідеологи вільної торгівлі виступали ініціаторами укладення договору про режим найбільшого сприяння. Відповідь на це питання має економічне підґрунття.

У результаті *промислового перевороту* Англія першою у світі перетворилася з аграрної країни на могутню *індустріальну державу і світового економічного лідера*, виробляючи 1/3 світової промислової продукції. А по таким видам продукції, як бавовна, метал і вугілля, взагалі займала більше 1/2 світового виробництва (при цьому поступаючись за чисельністю населення всім іншим капітали-

---

* Річард Кобден (Richard Cobden) (1804–1865) – англійський економіст і політичний реформатор, який заклад основни теорії вільної торгівлі, один із лідерів та ідеолог фрїтрейдерів у Великобританії.

** Мішель Шевальє (Michel Chevalier) (1806–1879) – французький інженер, державний діяч, економіст і прихильник вільної торгівлі.

стичним країнам).

Очевидно, що такі масштаби виробництва конкурентоздатної продукції значно перевищували можливості внутрішнього ринку, тому Англія мала шукати нові ринки збуту за кордоном.

Під тиском промислової буржуазії уряд Англії у 1823–1827 рр. починає розробку принципів політики вільної торгівлі, а згодом здійснювати конкретні кроки на її досягнення.

Спочатку обмежуються монопольні права колоніальних торговельних компаній. У 1833 р. найкрупніша з них – Ост-Індська – була позбавлена усіх привілеїв у торгівлі, а в 1858 р. взагалі була ліквідована.

У 1842 р. вводиться подорожний податок на багатих, що дозволило збільшити надходження у казну, і звільнити у 1842–1845 рр. від мита 430 (!) видів товарів, які ввозилися до Англії.

Пом'якшення Навігаційного акту стосувалося низки країн, які отримали пільги під час використання свого флоту у торгівлі з Британською імперією. У 1849 році Навігаційний акт взагалі було скасовано, що відкрило англійські порти кораблям усіх країн.

На початку 50-х років XIX ст. було скасовано мито на сировину і напівфабрикати, а мито на готові вироби суттєво зменшено (з 50 до 20%).

Слід зазначити, що вироблення нової політики проходило в умовах крайньої боротьби між протекціоністами і прихильниками вільної торгівлі. Серйозною перешкодою для вільної торгівлі був аграрний протекціонізм. Ще в 1814 р. після укладення короткочасного миру до Англії хлинув потік іноземного збіжжя, що викликало зниження внутрішніх цін на хліб на 1/3, що призвело до зменшення земельної ренти. У відповідь на це крупні землевласники добилися від парламенту скасування вивізного мита на хліб і прийняття закону 1815 р., відповідно до якого імпорт збіжжя дозволявся лише у випадку встановлення на внутрішньому ринку надзвичайно високих цін на нього.

«Хлібні закони» забезпечували доходи землевласникам, але суперечили інтересам решти населення. Обмеження на імпорт збіжжя, по-перше, гальмувало розвиток зовнішньої торгівлі, оскільки інші країни підвищували мито на товари, що експортувалися Англією; по-друге, сприяло підтриманню високих цін на хліб всередині Англії, що у свою чергу викликало підвищення цін на інші товари, як сільськогосподарські, так і промислові. Відповідно роботодавці мали сплачувати більш високу платню своїм робітникам, що підвищувало собівартість продукції англійського виробництва¹⁹.

Саме тому в Англії першої половини XIX ст. починають з'являтися організації, діяльність яких була спрямована на скасування хлібних законів 1815 р. Найбільш серйозною з них вважалася Ліга боротьби проти хлібних законів (створена у 1839 р.). До речі, одним із засновників і найбільш яскравих ораторів Ліги був саме Річард Кобден, який згодом представляв Англію на переговорах з Францією з приводу укладення торговельного договору 1860 р.

Врешті-решт суспільне незадоволення і загроза голоду в Ірландії у 1846 р. спонукали уряд консерваторів на чолі з Робертом Пілем підтримати скасування парламентом «хлібних законів»²⁰.

Прихильники вільної торгівлі охарактеризували цю подію як найбільш значиму реформу в історії Англії. За рахунок зменшення вартості сировини зростає конкурентоздатність англійських товарів; розширились можливості збуту про-

мислової продукції; а сама Англія перетворилася на центр світової торгівлі – її питома частка у світовому товарообігу склала у 1870 р. 37,3%²¹.

У час, який передував укладенню договору, Франція також була ареною боротьби між фрітейдерами і протекціоністами. Однак, на відміну від Англії, позиції фрітрейдерів у Франції були набагато слабкіші. Пояснювалося це об'єктивними причинами. Франція на середину XIX ст. хоча й займала друге місце у світі за рівнем економічного розвитку, але поступалася першим місцем саме Англії²².

Як зазначалося вище, Англія на той час займала панівне становище не лише у світовій економіці, але й у світовій торгівлі. Показовим є такий приклад: на початок XIX ст. англійські тканини продавались у Франції *на 30% дешевше* за тканини французького виробництва. Приблизно таке ж співвідношення спостерігалось при порівнянні й інших галузей економіки двох країн. Саме тому до 60-х років XIX ст. у Франції домінував протекціонізм²³, а 9/10 французів були проти вільної торгівлі з Англією²⁴.

Таким чином, укладення трактату 1860 р. можна вважати скоріше актом особистої волі Наполеона III (роки правління з 1852 по 1870). Наполеон III був переконаним фрітрейдером і уклав Договір з Англією без згоди законодавчого корпусу, скориставшись правом, яке надавала йому Конституція 1852 р. Парламент Франції не лише сприйняв цей факт, але й привів загальний тариф у деяку відповідність з конвенційним; для цього йому довелось зменшити мито на шкури і деякі інші предмети²⁵.

Юридичний зміст договору коротко полягав у такому: 1) Англія мала повністю скасувати імпорتنі мита на французькі промислові товари; 2) натомість Франція скасувала *заборонні* імпорتنі мита на англійські товари, а *захисні* мита зменшила на 30% (25% після 1864 р.) *ad valorem*²⁶.

Оцінки фахівців щодо наслідків цього договору мають полярне розташування.

Критики договору зазначали, що він призвів до посилення конкурентоздатності англійських товарів у самій Франції²⁷. Зокрема, договір завдав тяжкого удару по торговельному флоту і металургії (особливо – сталеливарній промисловості), які були тісно пов'язані, і складала основу морської могутності Франції. Серйозні утруднення викликав договір і у французькій текстильній промисловості. Третя республіка в врешті-решт прийняла закони, які надавали цим галузям урядові субсидії²⁸.

Прихильники договору доводять, що незважаючи на незадоволення частини промисловців, укладення договору було викликано інтересами саме промисловості, а, відповідно, і держави, і відіграли значну роль у підвищенні загальної суми національного багатства у період другої імперії²⁹. Фредерік Бастія (Fraderik Bastia) взагалі назвав договір «рятивним» для Франції³⁰.

На нашу думку, можна погодитися з проф. Т.М. Тимошиною, яка охарактеризувала Договір 1860 р. як своєрідний економічний експеримент; оскільки він надав економічні вигоди лише для частини капіталістів. Більшість французьких фабрикантів потерпали від збитків. Тому уже в 1871 р. вони добились запровадження високих протекціоністських митних тарифів на значну частину імпортних промислових товарів. Таким чином, Договір 1860 р. було практично нівельовано, що означало кінець політики фрітрейдерства у Франції³¹.

Намагання поновити цей договір з боку англійської сторони зійшли нанівець

через опір французських протекціоністів³².

Проте очевидним є також те, що завдяки англо-французького торговельному договору 1860 р. Європа поступово відходить від меркантильних традицій і протекціонізму і починає рухатися до політики вільної торгівлі³³.

Продовженням політики вільної торгівлі стало укладення у 60-х роках XIX ст. вигідних для Англії договорів з Бельгією, Італією, Австрією та іншими країнами³⁴. Ці договори також уклалися на принципах взаємності³⁵.

На тому ж принципі взаємного сприяння були засновані торговельні договори Франції з Бельгією, Італією та іншими державами, причому імпорتنі мита на хліб і сировину з інших країн були повністю скасовані³⁶.

У наслідку до середини 1870-х рр. середній імпорتنний тариф у Європі скоротився до 9-12%, тоді як у часи наполеоновських воєн він дорівнював 50% (!)³⁷.

У 1892 р. закінчився строк дії значної кількості торговельних договорів, укладених європейськими країнами. Після цього настає порівняно тривалий період протекціонізму, викликаний, зокрема, політикою Германської імперії³⁸. Проте основні переваги режиму найбільшого сприяння стали очевидними, і після другої світової війни держави повернулися до цієї ідеї вже на якісно іншому рівні – спочатку через укладення ГАТТ, а ще через півстоліття – шляхом заснування Світової організації торгівлі (СОТ).

У результаті дослідження можна зробити такі достовірні висновки: 1. Еволюція міжнародних торговельних відносин від середини XVI ст. до середини XIX ст. сформувала основні риси режиму найбільшого сприяння – принципи взаємності і визнання рівності прав іноземців на заняття торгівлею на території іншої держави. 2. Характерною особливістю режиму найбільшого сприяння є його тісний взаємозв'язок з економікою. 3. Найбільший вплив на формування режиму найбільшого сприяння у міжнародному публічному праві здійснив торговельний договір між Англією і Францією 1860 р.

1. *Буткевич О.В.* Міжнародне право середніх віків: монографія. – К.: Вид-во гуман. л-ри, 2008. – 672 с.; *Буткевич О.В.* Теоретичні аспекти походження і становлення міжнародного права. – К.: Україна, 2003. – 800 с. 2. *Бувайлик Г.Е.* Правове регулювання міжнародних економічних відносин. – К., 1977. – 342 с. 3. *Михеев С.А.* Международное экономическое право: Учебник. – Х.: Одиссей, 2006 – 320 с. 4. *Богуславский М.М.* Международное экономическое право. – М.: Междунар. отношения, 1986. – 304 с. 5. *Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона.* Торговые (коммерческие) трактаты // [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://bibliotekar.ru/bet/268.htm> 6. *Brownlie J.* Principles International Law. 4-th ed. – Oxford: Clarendon Press, 1990. – 481 p. 7. *История экономики:* Учебник / Под общ. ред. проф. О.Д. Кузнецовой и проф. И.Н. Шапкина. – М.: ИНФРА-М, 2002. – 384 с. 8. *Тимошина Т.М.* Экономическая история зарубежных стран: Учеб. пособ. / Под ред. М.Н. Чепурина. – 4-е изд., доп. – М.: Юрид. Дом «Юс-тициформ», 2003. – 494 с. 9. *Schwarzenberger G.* «The Principles and Standards of International Economic Law» – «Recueil des cours de droit international». – 1966-1. – № 117. 10. *Шумилов В.М.* Международное экономическое право. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2003. – 512 с. 11. *Міжнародне право:* Навч. посібник / За ред. М.В. Буроменського. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – С. 20-21. 12. *Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона.* Торговые (коммерческие) трактаты // [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://bibliotekar.ru/bet/268.htm> 13. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.lexicon.org.ua/biography/i/20140.html> 14. *Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона.* Торговые (коммерческие) трактаты // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: *Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона.* Торговые

(коммерческие) трактаты // [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.lexicon.org.ua/biography/i/20140.html> **15.** *История* экономики: Учебник /Под общ. ред. проф. О.Д. Кузнецовой и проф. И.Н. Шапкина. – С. 74-78, 89. **16.** Электронный ресурс. – Режим доступа: http://www.historichka.ru/materials/ado/14_1.html **17.** Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://ru-ru.facebook.com/topic.php?uid=19745290938&topic=4748> **18.** Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://bookz.com.ua/2/7.htm> **19.** *История* экономики: Учебник /Под общ. ред. проф. О.Д. Кузнецовой и проф. И.Н. Шапкина. – С. 74-78. **20.** Кобден Р. Библиотека ГВЛ: Биографии. – Челябинск: Социум, 2006. – 240 с. **21.** *История* экономики: Учебник /Под общ. ред. проф. О.Д. Кузнецовой и проф. И.Н. Шапкина. – С. 74-78. **22.** Там же. – С. 89. **23.** *Тимошина Т.М.* Цит. работа. – С. 222-237. **24.** Электронный ресурс. – Режим доступа: http://www.hrono.ru/libris/lib_m/mill_j_s.html **25.** Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://www.wikiznanie.ru/ru-wz/index.php> **26.** Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://ci.nii.ac.jp/naid/110007018434/en> **27.** Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://roman.by/r-37295.html> **28.** Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://militera.lib.ru/science/gorpp/05.html>; *История* экономики: Учебник /Под общ. ред. проф. О.Д. Кузнецовой и проф. И.Н. Шапкина. – С. 89. **29.** Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://www.wikiznanie.ru/ru-wz/index.php>; **6** Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://www.wikiznanie.ru/ru-wz/index.php> **30.** Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://ru-ru.facebook.com/topic.php?uid=19745290938&topic=4748> **31.** *Тимошина Т.М.* Цит. работа. – С. 222-237. **32.** Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org> **33.** *Кобден Р.* Цит. работа // [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://linkinghub.elsevier.com/retrieve/pii/S0014498391900043>; *Глобализация: история и интерпретации* // [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://liberty-belarus.info>; Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://www.encyclopedia.com/doc/1G2-2536601125.html> **34.** Электронный ресурс. – Режим доступа: http://www.historichka.ru/materials/ado/14_1.html **35.** *История* экономики: Учебник / Под общ. ред. проф. О.Д. Кузнецовой и проф. И.Н. Шапкина. – С. 74-78. **36.** *Тимошина Т.М.* Цит. работа. – С. 222-237. **37.** *Глобализация: история и интерпретации* // [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://liberty-belarus.info> **38.** *Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. Торговые (коммерческие) трактаты* // [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.lexicon.org.ua/biography/i/20140.html>